

situne dei

Årsskrift för Sigtunaforskning
och historisk arkeologi

2013

Redaktion:

Elisabet Claesson

Rune Edberg (samordnare)

Magnus Källström

Utgiven av
Sigtuna Museum

Nyfunnen runsten vid Odensala kyrka

Magnus Källström

Det är ingen ovanlighet att det dyker upp tidigare okända runstenar. I Sverige sker det i stort sett årligen och även om det ofta handlar om mindre fragment är varje nytt fynd av stort intresse. Också ett till synes obetydligt fragment är nämligen ett vittne om en runsten som en gång har funnits och ofta går fyndet att sätta in ett större språkligt och kulturhistoriskt sammanhang.

De flesta runstenar har ursprungligen stått resta ute i kulturlandskapet, intill gårdar och gravfält, men kanske främst vid vägar och andra kommunikationsleder, där de kunde ses och läsas av dem som färdades genom bygden. Trots detta är det faktiskt i kyrkomiljöer som de flesta av de nyfynden görs. Varför runstenar är så vanliga just här kan inte ges en enkel förklaring. En del har menat att de endast var ett lämpligt byggnadsmaterial, som dessutom genom närheten till olika transportleder var enkla att föra till kyrkobygget. Andra har däremot sökt en symbolisk mening i stenarnas placering i kyrkobyggnaden eller i kyrkogårdsmuren. Det finns också en hel del kyrkofunna runstenar, där det finns goda skäl att tro att de

redan från början har haft sin plats vid kyrkan eller kanske snarare vid en föregångare i trä. Den ”runsten” (U 440) som har varit känd från Odensala kyrka har tillhört en sådan miljö. Stenen var när den först uppmärksammades på 1600-talet inlagd i golvet vid dörren på kyrkans södra sida (UR 2 s. 235), men står nu sedan 1920 uppställd mot en vägg i tornrummet. Den har dock aldrig varit tänkt att stå upprätt som den gör nu, utan är egentligen en gravhäll som måste ha legat horisontellt på marken. Av detta kan vi sluta att det tidigt måste ha funnits en kristen begravningsplats där kyrkan i Odensala nu står.

U 440 är den enda runinskrift som hittills har varit känd från denna kyrka, och det var därför mycket glädjande när en tidigare okänd runsten kom i dagen strax före midsommar 2012. Fyndet gjordes den 20 juni i samband med omläggningen av kyrkogårdsmuren på kyrkans södra sida, ca 17 meter från murens sydöstra hörn. Det var inte de som var direkt sysselsatta med själva muromläggningen, utan en närboende – Jens Gustavsson i Odensala – som först la

Fig. 1. Den nyfunna runstenen fotograferad med släpljus i kyrkans vapenhus. Foto förf. 2013.

de märke till att stenen var ristad. Lars Andersson vid Stockholms läns museum, som var antikvarisk kontrollant för muromläggningen, blev omedelbart underrättad och kunde göra en första besiktning av fyndet. Samma dag tog han kontakt med mig och redan dagen efter kunde vi tillsammans ta en närmare titt på stenen.

Den nyfunna Odensalastenen utgörs av ett större fragment av grå granit och har utgjort toppen av en runsten (*fig. 1*). Fragmentet är 0,73 m brett och 0,50 m högt, men påfallande tunt, endast 0,09–0,11 m. Runorna mäter 5,5–7 cm i höjd och är placerade dels i en bågböjd slinga, som följer stenens konturer, dels i ett lodrätt textband på mittytan. Vid toppen ovanför slingan finns res-

terna av en lite kantig palmett. Även om bara en liten del av stenen är bevarad, skulle man spontant vilja läsa inskriften i den bågböjda slingan först och därefter runorna i det lodräta textbandet. Innehållet talar dock för en annan läsordning, nämligen att runorna i den vänstra delen av den bågböjda slingan bör komma först, därefter följer runorna i textbandet på mittytan och sist runorna i den högra delen av slingan. Inskriften får då följande lydelse:

...s muþir · | + osmunt ...| runar þisar ...

5 10 15 20
... [Guð]s mōðir. Āsmundr ... rūnar þessar
...

»...Guds moder. Åsmund ... dessa runor
...»

Eftersom inskriften inte tidigare är publicerad bör en del detaljer i läsningen kommenteras. Runorna 1–6 har sin plats i slingan till vänster på stenen. 1 **s** har rättvänd form med närmast vågrätt mellanled. I runa 5 i saknas toppen på grund av bortfall. Efter 6 **r** finns troligen ett skiljetecken i form av ett 1,5 cm långt lodrätt streck. Runorna 7–11 står i mittslingan och föregås av ett korsformigt skiljetecken. 7 **o** har ensidiga bistavar snett nedåt höger, vilka är något högt ansatta. 8 **s** är spegelvänd och har ett mellanled som lutar snett nedåt höger. Bistaven i 10 **u** utgår nedanför toppen av huvudstaven. 11 **n** har ensidig bistav snett nedåt höger. Av runa 12 återstår den övre delen av huvudstaven samt en **t**-bistav till vänster. Möjligen finns spår av en lågt ansatt bistav till höger. Därefter har inget mer bevarats i denna slinga. Runorna 13–22 står i slingan till höger. Bistaven i 13 **r** utgår från den övre ramlinjen till höger om huvudstaven. I 14 **u** är bistaven ansatt vid huvudstavens topp. 15 **n** har en ensidig, ganska högt ansatt bistav. Även 16 **a** har en ensidig, men ganska kort bistav. En spricka korsar slingan efter 17 **r**. Bistaven i 18 **þ** är relativt hög. 20 **s** har bakvänd form. Mellanledet går svagt uppåt höger. 21 **a** har ensidig bistav. Av runa 22 återstår 3 cm av den övre delen av en huvudstav. Skadan tillåter att runan haft bistavar till **r** nedtill och möjligen finns också ett litet spår av den vänstra bistaven i brottkanten.

Anledningen till att jag har återgett inskriften i denna ordning beror som nämnts på textinnehållet. Till vänster finns av allt att döma resterna av en bön som i sin helhet bör ha lytt [*Guð hialpi and hans, ok Guðs mōðir* ”Gud hjälpe hans ande, och Guds moder”. Därefter följer namnet *Āsmund[r]* i den lodräta slingan, som måste vara namnet

på den som har ristat stenen. Det råder nämligen ingen som helst tvekan om att det nyfunna fragmentet har tillhört en runsten av den välkände och produktive runristaren Åsmund Kåresson. Efter ristarnamnet måste det i fortsättningen av den lodräta slingan ha funnits ett verb, *rīsta* ’rista’ eller kanske troligare *marka* ’märka’, som Åsmund för det mesta brukar använda. Därefter borde följa *rūnar þessar* ”dessa runor”, som finns i den högra delen av slingan. Vad som kan ha stått i resten av denna slinga är inte lätt att säga.

Även om stenen inte hade burit namnet *Āsmundr* skulle vi inte ha haft några problem att attribuera stenen till denne ristare. Detta framgår redan runformerna, där **o**, **n**- och **a**-runorna har ensidiga bistavar. Även **s**-runan, som ett par gånger är bakvänd, och har ett närmast vågrätt mellanled är typisk för Åsmund. Även vissa stavningar som t.ex. **o** för nasalt /a/ (i *osmunt*...) och **u** för /o/ (i *mupir*) stämmer med Åsmunds bruk. Man kan också notera att det tydligen har varit ganska sparsamt med skiljetecken mellan orden.

Dispositionen av texten är rätt märklig och man undrar om det har funnits någon plats för de annars så obligatoriska uppgifterna om dem som låtit resa stenen och namnet på den döde. Intrycket är i stället att inskriften kanske bara har bestått av den långa bönen, ristarsignaturen och kanske en uppmaning till läsaren. På runstenen U 847 vid Västeråkers kyrka har denne ristare t.ex. använt formuleringen *Āsmundr hiō rūnar rēttar þæim rāða skal* ”Åsmund högg rätta runor för den som skall tyda”. Eftersom Odensalastenen inte verkar ha haft någon ristning på baksidan, kan man fundera på om inte de övriga upplysningarna har funnits på en annan sten. Det är faktiskt i kyr-

kans närhet en runsten som skulle kunna vara den eftersökta parstenen. Den påträffades 1895 omkullfallen med ristningen vänd nedåt, och står nu rest på fyndplatsen ute i åkern ca 300 meter SV om kyrkan (U 442, fig. 2). I samband med fyndet besökte arkeologen Oscar Almgren platsen och konstaterade då att stenen ursprungligen varit rest intill en forntida väg, som var uppbyggd av mindre kullerstenar (Rapport i ATA, RAÅ Odensala 122:1). Genom att granska dikena i ängsmarken kunde Almgren följa denna väg till en längd av 230–240 meter i nord-sydlig riktning bort mot kyrkan. De nordligaste iakttagelserna av vägen gjorde han i höjd med prästgården (se Almgrens kartsbild återgiven i UR 2:239). Det är mycket frestande att tänka sig att det nyfunna fragmentet har tillhört en runsten, som har haft sin plats i den norra änden av denna vägläggning.

Tyvärr är ristningen på U 442 svårt skadad och var så redan när den upptäcktes 1895. Av inskriften återstår endast spridda runföljder, som i Elias Wessén (i UR 2 :238) har återgivit på följande sätt:

brusi · u-þ...alų...t...rit...faþu...

Beträffande tolkningen nämner Wessén endast att den inledande runföljden sannolikt återger namnet **brusi** *Brūsi*, och att den följande möjligen som Erik Brate hade föreslagit 1909 kunde vara resterna av namnet *Veðraldi*. I ordregistret (s. 254) har han även fört upp det sista ordet **faþu...** som ackusativ av ordet *faðir* 'fader', vilket givetvis måste vara riktigt.

Märkligt nog refererar Wessén inte Almgrens undersökning från 1895, trots att denne har ritat av stenen och faktiskt också iakttagit en runa som senare blivit oläslig

Fig. 2. Runstenen U 442 var svårt skadad redan när den påträffades 1895. Foto i UR.

(fig. 3). Han läser nämligen den sjunde runan som **k**. Det är en mycket viktig runa, eftersom den visar att namnet *Brūsi* inte har följts av namnet *Veðraldi* som Brate (och senare Wessén) har gissat, utan av konjunktionen **uk ok** "och". Detta betyder att **þ**-runan istället måste vara början av personnamn. Almgren rekonstruerar detta utifrån de bevarade runspåren som **þ[ur]m[u]ntr** dvs. *Þörmundur*, vilket förmodligen är helt riktigt. Efter **þ**-runan finns spår av en runa som enligt Wessén kan vara "r eller u". I det skadade partiet finns en diagonal ristningslinje, som Wessén också har fyllt i på sitt fotografi, och som bör vara den högra bista-

Fig. 3. Oscar Almgrens avteckning av runstenen U442 i samband med fyndet 1895. Efter original i ATA. Bilden beskuren nedtill.

ven i en **m**-runa. I runföljden **alū** är den första runan felläst i Upplands runinskrifter. Den bör definitivt vara **n** och inte **a** och de följande två runorna kan också utgöra resterna av **tr**. Efter ett skadat parti läser sedan Almgren **...-tu**, där åtminstone bistaven till den sista runan fortfarande går att iakttä på stenen. Detta måste vara slutet av ett hjälperb **[lē]tu** "lät" vilket visar att de följande runorna **rit...** har tillhört huvud verbet **rēttā** "uppressa". Tack vare Almgrens iakttagelser

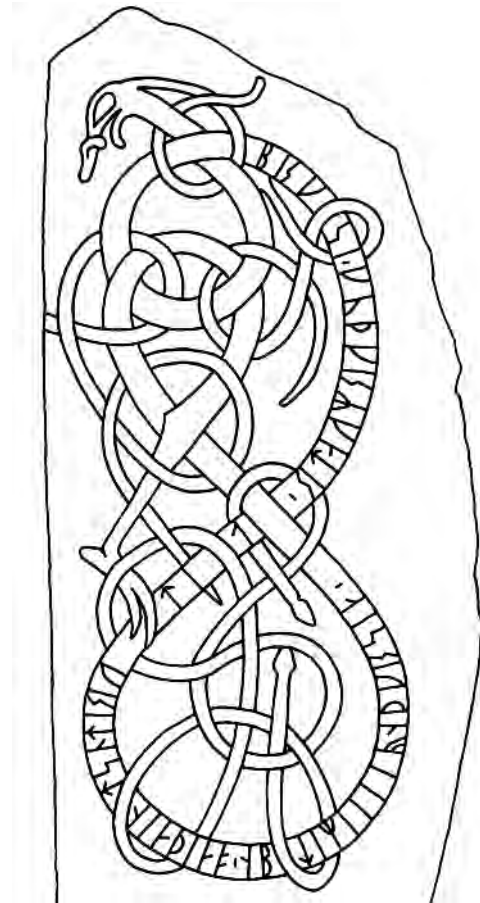

Fig. 4. Inskription och ornamentik på runstenen U442. Rekonstruktion av förf.

är det alltså möjligt att rekonstruera stora delar av inskriften:

brūsi · u[k] þu...m..ntr...-tu rit...faþu...

Brūsi ok Þō[r]m[u]ndr [lē]tu rētt[a] ... faður ...

"Bruse och Tormund lät uppressa [denna sten/dessa stenar efter ..., sin] fader."

Naturligtvis kommer vi aldrig få veta om det stått *stæin þenna* "denna sten" eller *stæina þessa* "dessa stenar" eller om prepositio-

nen varit *æftir* eller *at*, men annars är det egentligen bara namnet på den döde som saknas. Namnet *Þörmundr* är faktiskt inte så vanligt på runstenarna som man skulle kunna tro. I Uppland är det tidigare med säkerhet endast belagt på tre stenar (U 176, U 207 och U 1010).

Märkligt nog är inskriften på U 442 genomgående ristad med spegelvända runor, en egenhet som ibland dyker upp hos Åsmund (se t.ex. Källström 2008:238 f.). Vid Yttergårde i Orkesta socken har han utfört ett parstensmonument (U 343 †, U 344), där den ena stenen har rättvända och den andra spegelvända runor. Förekomsten av spegelrunor på U 442 kan alltså vara ett litet indicium på att den har utgjort ett monument tillsammans med den nyfunna stenen vid kyrkan.

Det är inte omöjligt att det kan ha funnits flera runstenar resta intill den nämnda vägsträckningen. I de s.k. Rannsakningarna 1667–84 påstås nämligen att det vid Odensala prästgård då fanns två runstenar. Endast en av dessa (U 441) blev avbildad på 1600-talet, men har senare försvunnit. Det är dessutom osäkert om stenen har varit en runsten av traditionell typ eller om det snarare har rört sig om en del av ett gravmonument med anknytning till Odensala kyrka (se UR 2:237). 1932 revs ett brygghus vid prästgården och då påträffade man den övre delen av en tidigare okänd runsten (U 443). Ingen av dessa stenar kan vara utförd av Åsmund och de är alldeles för olikartade för att ha tillhört en och samma sten. Däremot är det inte uteslutet att den senast påträffade stenen ursprungligen kan ha stått vid den norra delen av vägsträckningen över slätten.

Runstenen U 442 mäter i dag inte mer än 1,6 m över marken, men enligt Almgrens

uppgifter skall den i sin helhet vara ”cirka 7 fot lång” dvs. ungefär 2,1 m. Ristningen är som nämnts svårt skadad, men av de ristningsspår som återstår framgår att den burit en mycket rik ornamentik. Genom att den senvikingatida djuornamentiken följer vissa bestämda regler, bl.a. att en slinga varannan gång skall gå under och varannan gång över en korsande slinga är det faktiskt möjligt att till stora delar rekonstruera denna ristning (se fig. 4). Den rika ornamenteringen är lite ovanlig för Åsmund och mer karaktäristisk för de stenar som han har utfört i trakterna SV om Uppsala. Det verkar därför rimligt att tänka sig att dessa stenar tillhör en senare period i hans ristarkarriär.

U 442 och den nyfunna runstenen från bogårdsmuren är troligen inte de enda exemplen på Åsmunds ristningskonst i Odensala. Vid gården Droppsta ca 3,5 km SSV om Odensala kyrka fanns på 1600-talet en fragmentarisk runsten (U 446), som nu sedan länge är försvunnen.¹ Lyckligtvis blev den avbildad under den senare hälften av 1600-talet av Johan Hadorph och hans ritare Johan Leitz (fig. 5). Stenen skall enligt deras avbildning ha burit följande inskrift:

isifara · auk · k...-r · sin · hon tu i krikum

isifara ok ... sinn. Hann dō i Grikkium.

”isifara och ... sin ... Han dog i Grekland.”

Även om denna runsten endast är känd genom en äldre avbildning, kan man iakttä flera drag som tyder på att den varit ristad av just Åsmund. Hit hör exempelvis **o-** och **n-**runorna som båda har ensidiga bistavar liksom de bakvända **s-**runorna. I samma riktning talar också bruket av **o-**runan för nasalt /ã/ i **hon** *hann* liksom frånvaron av skiljetecken i den sista delen av inskriften. Precis som U 442 verkar stenen ha haft en

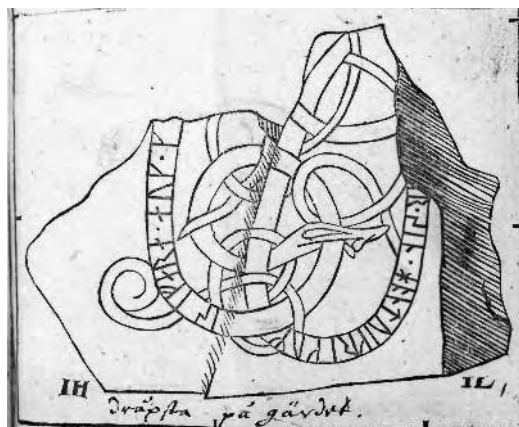

Fig. 5. Den nu försvunna runstenen U 446, Droppsta, Odensala. Träsnitt från 1600-talet i Peringskiölds Monumenta (KB). Ur UR.

mycket rik ornamentik och det är därför tänkbart att den har tillkommit ungefär samtidigt som det antagna parstensmonumentet vid Odensala kyrka.

Det kan även noteras att gården Droppsta ligger intill samma vägsträckning, som förbinder Odensalatrakten med Sigtuna. Att denna väg åtminstone kan ledas tillbaka till vikingatiden framgår av placeringen av flera runstenar inom Odensala socken. Vid Kumla finns exempelvis två sammanhörande stenar (U 453 och U 454), som har påträffats på en plats som bar namnet *Kumla örn*, där bör ha funnits ett gammalt vadställe (UR 2:252). Vägens fortsättning mot Sigtuna sydväst om Droppsta markeras av den monumentala Näsbystenen (U 455), som ännu befinner sig på sin ursprungliga plats². Märkligt nog är stenens ristade sida vänd mot sydöst och bort från vägen, något som också verkar ha varit det ursprungliga förhållandet. Redan 1600-talsantikvarien Mårten Aschaneus anger nämligen att stenen står "Söder om odens sala vägen" med ristningen "Versus meridiem" dvs. mot söder (citerat efter UR 2:253).

Näsbystenen är ett mycket imponerande runmonument, som mäter nästan 3 meter i höjd. Wessén skriver (i UR 2:256) att den "hör till de verkliga konstverken bland Upplands runstenar" och den har av flera forskare attribuerats till den skicklige ristaren Fot (se Axelson 1993:34 med hänvisn.). Samtidigt är kompositionen inte helt olik den som här har rekonstruerats på U 442. Jag skulle därför inte vilja utesluta att inspirationen till Näsbystenen kan ha hämtats från Åsmunds bromonument uppe i Odensala.

Det nyfunna fragmentet i kyrkogårdsmuren vid Odensala har alltså lett till många nya insikter, som inte bara rör den uppländska runstenskonsten, utan också samfärdseln i Sigtunatrakten under 1000-talet. Fragmentet finns nu i kyrkans vapenhus och förmodligen kommer det även i framtiden att ha sin plats inne i kyrkan. Inom en snar framtid skall stenen få tillsyn av en stenkonservator, som bland annat kommer att rengöra den och stabilisera en lite oroande spricka. Därefter skall Runverket att göra en slutgiltig undersökning av inskriften och måla upp runorna.

Referenser

- ATA = Antikvarisk topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Axelson, J. 1993. *Mellansvenska runristare. Förteckning över signerade och attribuerade inskrifter*. Runrön 5. Uppsala.
- Källström, M. 2008. En tidigare okänd österledsfarare från Rasbo. Till tolkningen av inskriften på Frötunastenen U1003. *Fornvännen* 103.
- RAÄ + socken + nr = Nummer i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.
- <<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>>
- U + nr = Nummer i UR.

UUB = Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
 UR = *Upplands runinskrifter. Granskade och tolkade av E. Wessén & S. B. F. Jansson.* 1–4. 1940–58. Stockholm.

Noter

- 1) Richard Dybeck uppger i sin reseberättelse 1859 (s. 4, ATA) att han detta år ”förgäfvdes” sökt efter stenen. Det bör dock nämnas att Otto v. Friesen i en av sina efterlämnade anteckningsböcker i UUB (O. v. Friesens samling, Anteckningsbok II s. 91) har noterat följande: ”Skall enl. Ture Arne – Korpral Brandt – finnas i en källare på Dråpsta gård. ¼ mil sv. om station.” Tydligt avses samma plats som finns upptagen i Fornminnesregistret under RAÄ Odensala 195:2: ”I grunden till boden 2 m SSÖ om högen [RAÄ 195:1, en gravhög med 20 meters diameter] skall enl. trad. en av traktens försvunna runstenar vara inmurad.” Denna plats är alltså värd att bevaka och undersöka närmare.
- 2) Se fig. 7 till Anne-Sofie Gräslunds artikel i denna volym.

Summary

In June 2012 a larger runestone fragment was discovered in the church yard wall of Odensala Church, Uppland. The fragment represents the upper section of a previously unrecorded runestone with the text:

...s muþir | + osmunt ...| runar þisar ...

“...[God]’s mother. *Åsmund* ... these runes ...”.

The first two words clearly represent the end of the well-known prayer “God help his soul, and God’s mother”, while *Åsmundr* may well refer to the famous runestone carver *Åsmund Kåresson*. The inscription is laid out in an unusual way seemingly leaving no room for the obligatory “memorial-formula”. It is therefore likely that this part of the inscription was cut on an additional stone. A candidate can be found in a field not far from Odensala Church. This stone, U442, was discovered in 1895 along with the remains of a stone-built road which was more than 200-meters long. The inscription is badly damaged, but with some help from a drawing made by the archaeologist Oscar Almgren in 1895, it can be reconstructed as follows: “Bruse and Tormund had [the stone (or: the stones)] raised [in memory of ..., their] father.” Since there is no doubt about *Åsmund* being the carver of this second stone, it seems possible that the two runestones originally formed a pair and were placed at either end of the stone-paved road.